

A földrajzi nevek és a régészet

Az önálló régészettudomány kialakulása hazánkban a múlt század hatvanas éveiben következett be. PESTY FRIGYES helynévgyűjtésével csaknem egyidőben kezdte el RÓMER FLÓRIS kutató és tudományszervező munkáját. A kutatások kezdeti szakaszára a régészeti lelőhelyek felkutatása, a fellelhető emléksanyag számbavétele volt a jellemző. Ennek megfelelően fokozott figyelemmel fordultak a régészeti lelőhelyek nyomára vezető helynevek felé. RÓMER FLÓRIS több ízben is utalt ezek fontosságára. A gyakoribbá váló ásatásokkal és a leletanyag növekedésével a századfordulótól kezdve ugyan háttérbe szorult az új lelőhelyek rendszeres felkutatására való törekvés, ennek ellenére ez az irányzat és vele együtt a földrajzi nevek iránti érdeklődés végig nyomon követhető a magyar régészetben.

Az 1960-as években kezdtünk hozzá Magyarország régészeti topográfiájának összeállításához; elsőként Veszprém megye lelőhelyeit tettük közzé négy kötetben. A topográfia az őskortól a törökkor végéig terjedő időszak valamennyi ismert régészeti lelőhelyének legfontosabb adatait tartalmazza. A szakirodalomban már szereplő lelőhelyek összegyűjtésén kívül a feldolgozásra kiválasztott terület alapos bejárásával új lelőhelyek felderítésére törekszünk. A terepbejárások segítségével a lelőhelyek számát megsokszorozzuk. Ez a módszer különösen az elpusztult települések maradványainak felkutatására alkalmas. A topográfiai kutatások forrásai között a földrajzi nevek is fontos helyen szerepelnek.

A földrajzi nevek régészeti felhasználása mindvégig esetleges maradt, a legszembetűnőbb nevekre korlátozódott. Nem került sor a földrajzi nevek és az általuk jelölt objektumok kapcsolatának tudományos vizsgálatára. A kevés kivétel között az *Ötveny* név említhető meg (TÓTH ENDRE: MNy. LXXIII, 194—201).

A helynévgyűjtéssel és a földrajzi nevek elemzésével foglalkozók PESTY FRIGYESTől kezdve egyöntetűen kiemelik a földrajzi nevek történeti, településtörténeti forrásértékét. A bennük rejlő lehetőségeket a történettudomány művelői bőségesen kiaknázták. A régészettel közvetlenül összefüggő neveket a nyelvészeti, névtudományi irodalom nem tárgyalja külön csoportként, viszont több ilyen név beható vizsgálata megtörtént (pl. legutóbb MEZŐ ANDRÁS, *Félegyháza*. NÉ. 1. sz. 14—20).

A régészeti földrajzi nevek közé soroljuk mindazokat a neveket, amelyek keletkezéséhez valamilyen régészeti objektum vagy lelet szolgáltatott indítékot. Döntő többségük jóval fiatalabb, mint az általuk jelölt objektum, előfordulnak azonban olyanok is, amelyek egyidősek azzal. Utóbbiakra elsősorban a várak közül hozhatunk példát (*Essegvár* Bánd mellett, Veszprém megyében).

A régészeti földrajzi nevek keletkezését, viszonylagos gyakoriságát és a nevek fajtáit meghatározó tényezők közül első helyen kell megemlíteni magukat a régészeti objektumokat és a leleteket. A névadásban csak a paraszti lakosság számára is szembetűnő épületmaradványok: vár- és templomromok; a nagyobb

földmunkák nyomát mutató építmények: földvárak, sáncok, gátak, halmok, töltések játszottak szerepet. A török korban elpusztult falvak helyét szinte kivétel nélkül megőrizte a népi emlékezet, a felszínen csak apróra törött cserepekkel, állatcsonatokkal jelzett Árpád-kori és még korábbi települések maradványai viszont csak legritkább esetben keltették fel az érdeklődést. Annál inkább maradandó hatású élményt jelentett a sírok előkerülése. A tárgyi leletek közül elsősorban a kincsek és a pénzleletek izgatták a fantáziát. Egyéb leletek emléke csak a legritkábban került be a névadásba (pl. *Kőkoporsódomb* Csopakon, Veszprém m.).

Fontos névalkotó tényezőt jelentenek a régészeti lelőhelyekhez fűződő népmondák, hagyományok (vö. TORMA ISTVÁN, Régészeti adatok a néphagyományban és a történeti mondákban. Előmunkálatok a magyarság néprajzához. III, 148). A közismert *Csörszárók*, *Ördögárok* mellett ilyen az elrejtett harang mondájából keletkezett *Harangoskút* és a monda szerint a (török) vezér sátora alá összehordott halom *Sipkahegy*, *Süveghordás* elnevezése.

A földrajzi környezet is befolyásolja a névadást. Míg domb- és hegyvidéken csak a nagyobb méretű vagy csoportosan jelentkező halmokat tartják számon, addig az Alföldön a fontos tájékozódási pontot jelentő magányos halmok többségének külön neve van.

Végezetül a tájnyelvi különbségek is hozzájárulnak a régészeti vonatkozású földrajzi nevek változatosságához. Így például a dunántúli *Faluhely*-nek (elpusztult középkori település helye) tiszántúli megfelelője a *Telek*.

Névtani szempontból a régészeti vonatkozású földrajzi nevek nem alkotnak egységes csoportot. LŐRINCZE LAJOS felosztását (Földrajzi neveink élete. Bp., 1947. 6) alapul véve nagyjából a műveltségi nevekhez, azokon belül is a tágabb értelemben vett építménynevekhez tartoznak: *Faluhely*, *Pogánytelek*, *Pusztafalu*, *Vár*, *Pogányvár*, *Bolondvár*, *Ördögárok*, *Római sánc*, *Tatárhányás*, *Pusztaszentegyház*, *Ráctemplom*, *Pogánytemető*, *Töröktemető*. Ide kell sorolnunk a mesterségesen emelt sírhalmokat is: *Halom*, *Kéthalom*, *Százhalom*, *Kőveshalom*. A régészeti nevek másik része az eseménynevek csoportjához köthető. Ide tartoznak a *Táborhely*, *Leshegy* típusú nevek, bár ezek az esetek többségében az építménynevekhez is besorolhatók. Az eseménynevekhez soroljuk a népmondákból keletkezett neveket és a kincskeresésre, apró leletek előkerülésére utaló neveket (*Kincásás*, *Kincsesdűlő*, *Pénzesgödör*, *Aranybaltás*, *Tűzköves*).

A régészeti vonatkozású földrajzi nevek életére, változására és elmúlására ugyanazok a törvényszerűségek vonatkoznak, mint az egyéb nevekre. Ezek ismerete nélkül a régészeti kutatásban csak korlátozott mértékben használhatók fel. Így például a jelöléstágulás vagy jelöléscsere lehetőségének figyelmen kívül hagyása a lelőhelyekkel való azonosításkor tévedésekhez vezethet. A névadás indítékául szolgáló régészeti objektum ismerete nélkül viszont a névtani kutatás juthat tévútra. A Földrajzi nevek etimológiai szótára szerint (374) a Komárom megyei *Leányvár* neve egykori apácakolostorral hozható kapcsolatba. A falu valójában a Valmód nemzetség Árpád-kori földváráról kapta a nevét, amelynek maradványaihoz később az az országszerte elterjedt monda kötődött, miszerint a várban lányok laktak volna. A földvár helyét a XVIII. sz.-i lakosság *Klosterberg*-nek nevezte el. Ez utóbbi név már annak a kérdésnek a vizsgálatához vezet el bennünket, hogy milyen mértékű összefüggés mutatható ki a földrajzi nevek és az általuk jelölt régészeti objektumok között. A régészeti vonatkozású földrajzi nevek vizsgálatában nemcsak az okoz nehézséget, hogy

ugyanazt a lelőhelyet néha egymástól erősen eltérő jelentésű névvel is illethetik, hanem az is, hogy az azonos névalakok közül sok csak az esetek egy részében jelöl régészeti lelőhelyet. Amíg a *Faluhely*, *Pusztaszentegyház*, *Pusztatemplom*, *Sánchegy*, *Kőhányás*, *Csonthalom*, *Testhalom*, *Sapkadomb*, *-laponyag*, *Pénzsás*, *Kincsás*, valamint a *Pogány*-, *Tatár*-, *Török*- stb. összetételű *-lakás*, *-szállás*, *-hagyás*, *-templom*, *-sír*, *-temető* típusú nevek kivétel nélkül, a *vár* szó valamilyen összetételéből alkotott nevek a tréfás névadások kivételével mindig régészeti lelőhelyre utalnak, addig a *Kolostor*, *Kastély* egyaránt vonatkozhat középkori és újkori épületekre. A *Tűzköves* elnevezés természetesen kovakő-előfordulást is és őskori pattintott kőeszközök lelőhelyét is jelölheti. A *Cserepes* név kialakulásához zsindelyes tetejű épület, cserepesen kiszáradó szántóföld és ritkábban edénytöredékekkel borított felszín adhatta meg az indítékot.

A hozzászólásomban csak vázlatosan jelzett okok miatt a régészeti vonatkozású földrajzi nevek mind régészeti, mind névtani szempontból csak a két tudományág vizsgálati módszereinek együttes alkalmazásával értékelhetők. A kutatás előtt álló feladatok közül a legfontosabb a régészettel kapcsolatba hozható élő és holt földrajzi nevek és a keletkezésükre vonatkozó népi magyarázatok összegyűjtése. A földrajzi nevek összevetése a régészeti lelőhelyekkel és a hozzájuk fűződő népmondákkal rávilágít a névadás okára. A nevek és a régészeti objektumok közötti kapcsolat tisztázása lehetővé teszi az egyes földrajzi nevek régészeti forrásértékének pontosabb meghatározását. A régészeti földrajzi nevek időbeli és térbeli elterjedésének körülhatárolása, jelentésváltozásainak, ingadozásainak megállapítása a további elemzések feladata. Mindezekbe a vizsgálódásokba be kell vonni a nemzetiségi eredetű földrajzi neveket, amelyek között eddigi gyűjtéseim tanúsága szerint szintén szép számmal megtalálhatók a régészeti kutatásban hasznosítható nevek.

TORMA ISTVÁN